

Zadereichuk I. P. Germans contribution into development of agricultural machinery construction in the second part of 19-th - beginning of 20-th centuries.

The article is devoted to study of Germans contribution into development of machinery construction. The reasons and peculiarities of agricultural technique spreading on the territory of Crimea are researched. It was proved that products made on german plants of Yekaterinoslav and north districts of Tavrichesk province actively penetrated on the territory of the peninsular in the second part of 19-th century. As a rule agricultural machines were spread by a way of their purchasing by local population and zemstvos through corresponding storages. The processes of creation, development and liquidation of private machine-building plants in Crimea were revealed and analyzed here.

Keywords: Crimean Germans, history of Crimea, industry.

УДК: 94(477.7)(=112.2)"18/19"

О. В. Замуруйцев

**РОЗВИТОК ЗЕМЛЕРОБСТВА В НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПОСЕЛЕННЯХ
ПІВДНЯ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті аналізуються проблеми розвитку землеробства в німців і менонітів, які проживали в південному регіоні сучасної України в середині ХІХ – на початку ХХ століття, зокрема в Катеринославській і Таврійській губерніях. Автор, спираючись на конкретні приклади, робить спробу окреслити основні риси й напрями розвитку цього процесу та з'ясувати загальні причини, що зумовили його. Важливість обраної тематики визначається винятковою роллю й економічним значенням землеробства в сільському господарстві всього Півдня України того часу.

Ключові слова: агротехніка; зернові культури; технічні культури; сільськогосподарські знаряддя праці; регіональний ринок; товарне виробництво; екстенсивний розвиток.

Дослідження історії німців і менонітів, що проживали на Півдні України, залишається актуальним і сьогодні. На часі з'ясування їх ролі та місця в загальному економічному розвитку цього регіону тогочасної Російської імперії в пореформену добу. Насамперед, це стосується сільського господарства й такої важливої галузі в його структурі, як землеробство, якому в той час належала провідна роль.

На наше переконання, ця тематика недостатньо висвітлена на сторінках нинішніх наукових видань. Їй присвячено дослідження переважно дореволюційних фахівців (К. А. Вернер, В. Є. Постников, С. Харизоменов та ін.) [1; 2]. Серед сучасних вітчизняних науковців лише М. В. Белікова та Т. К. Захарченко [3; 4] частково розглядають це питання у своїх працях.

Мета статті полягає в з'ясуванні основних напрямів розвитку землеробства в німецьких і менонітських господарствах південного регіону України того часу.

У середині ХІХ – на початку ХХ ст. сільськогосподарське виробництво становило основу економічного життя німецькомовних колоній Півдня України. Найважливішою галуззю його було землеробство, проте до середини ХІХ століття воно не мало провідного значення. Основна частина вирощуваного зерна використовувалася для внутрішніх потреб. У той час більшу частину прибутків господарства отримували від скотарства, насамперед, від розведення тонкорунних овець. Вовна тривалий час користувалася значним попитом на ринку Півдня. Це неодноразово підкреслювали дореволюційні дослідники, зокрема А. Скальковський [5, с. 42]. Відповідною була й внутрішня структура земель. Більшість із них призначалася для випасу худоби. Ситуація починає змінюватися на початку 60-х рр. ХІХ століття, коли під впливом нових економічних чинників німці й меноніти розпочали перебудову своїх господарств. Із цього часу, в умовах нового економічного розвитку країни, поступово зростає значення виробництва хліба, який стає одним із найважливіших предметів експорту. Цьому сприяло будівництво залізничних шляхів, що з'єднали центральний район Росії з її портами на Чорному й Азовському морях. Саме через них йшла основна частина російського хлібного експорту. Зростання товарності хліба супроводжувалося падінням цін на продукти скотарства, насамперед, на вовну. Зміна ринкової кон'юнктури спонукала колоністів пристосовуватися до нових умов загальноросійського ринку, поступово переорієнтовуючи свої господарства виключно на товарне виробництво зернових культур. Цей процес так чи інакше вплинув на розвиток сільського господарства всього Півдня України, і німці та меноніти не стали винятком.

Товарне виробництво зерна безпосередньо залежало від економічної потужності самих сільських господарств. Чим більшими вони були, тим мали більше можливостей для виробництва хліба та іншої сільськогосподарської продукції на продаж. У малих господарств ці можливості були значно обмеженими, оскільки більша частина хліба йшла не на ринок, а на задоволення внутрішніх потреб. Тому колоністи, у яких були значно більші земельні наділи, ніж у представників інших груп населення Півдня України, змогли набагато краще адаптуватися до нових економічних умов. Пристосування до нової кон'юнктури ринку зумовило зміни у внутрішній структурі колоністських господарств. Їх характерною рисою стало збільшення загальної площі орної землі за рахунок площ, які використовувалися раніше для розвитку скотарства. Цей процес був поступовим і в деяких місцях мав певні регіональні особливості. Так, у німців Бахмутського повіту Катеринославської губернії вівчарство залишалося провідною галуззю аж до середини 80-х рр. ХІХ ст., тоді як у багатьох регіонах воно зійшло нанівець значно раніше [6, с. 72].

У середині XIX ст. у більшості колоністських округів землі, відведені для скотарства, усе ще становили високій відсоток щодо орної землі, але згодом це співвідношення почало поступово змінюватися. Так, на території Молочанського округу, за даними початку 60-х рр. XIX ст., воно становило 61,5% і 38,5% відповідно [7, с. 153]. Іншими словами, у цей час структура сільськогосподарських угідь орієнтувалася, насамперед, на створення кормової бази для тваринництва.

Водночас набуває сили процес зменшення земельних площ під вигони й сінокоси та розширення їх під рілля. Так, за даними по колоніях іншого, Хортицького округу, наприкінці 60-х рр. XIX ст. це співвідношення становило вже 41% і 37,3% відповідно [8, арк. 146–149].

У цей час показником зростання ролі землеробства стає не тільки збільшення площ орної землі у структурі колоністських господарств, але й перепрофілювання значної частини земель громадських вівчарень. У більшості колоній цього округу площі орної землі в цей час уже перевищували площі вигонів, хоча останні ще мали досить великі розміри [9, арк. 160–164].

Наприкінці 80-х рр. на одне повне господарство, у середньому, припадало вже 42–45 десятин орної землі, тобто 69–70% від загальної площі. Так, наприклад, за даними 1884–1886 рр., 34 німецькі колонії Пришибської та Ейгенфельдської волостей мали під пашнею 53 484 десятин землі, що становило 69,5% від загальної площі сільськогосподарських угідь, тоді як під вигони відводилось лише 23 512 десятин або 30,5% цих площ. Останні цифри свідчать про подальше зростання провідної ролі землеробства у структурі господарств [10, с. 77].

Така тенденція збереглась на початку XX ст., про що свідчать приклади вже згаданих поселень Пришибської волості. Так, відповідно до матеріалів 1912 р., внутрішня структура їх землеволодіння була такою: присадибні ділянки – 1,9%, рілля – 77,7%, вигони та сінокоси – лише 14,8% [11, арк. 9]. Це було характерно й для інших німецьких і менонітських колоній Півдня України [12, арк. 62–67].

Склад посівів зернових культур, що вирощували в колоністських господарствах того часу, визначався природно-кліматичними умовами регіону й ринковою кон'юнктурою, яка в німців і менонітів мала чітко виражений товарний характер. Перевага надавалася господарським культурам, що йшли на продаж за найвищими цінами, а саме – продовольчому зерну. Інші культури були другорядними й використовувалися, як правило, для внутрішніх потреб самих господарств.

Як свідчать дані за 1912 р., при загальній посівній площі Пришибської волості в 40 036 десятин, під пшеницю було відведено 24 845 десятин, тобто 62%. Отже, на основній частині посівної площі у цей час вирощували саме пшеницю. Питома вага інших зернових культур була набагато меншою [13, с. 412].

Німці й меноніти саджали декілька сортів ярини й озимини. Так, наприкінці XIX ст. популярними були такі озимі сорти, як: Сандомирський, Банатка, Білотурка й Червоноколоска. Серед ярової пшениці перевага надавалася Арнаутці й Горновці [14, с. 5].

Зазначимо, що на поширення цих сортів впливали природно-кліматичні особливості кожного регіону. Розглянемо це на прикладі Таврійської губернії. Ґрунти північних і центральних районів Бердянського й Мелітопольського повітів були представлені родючим чорноземом. Його площа поступово зменшувалася в західному напрямі, де він на території Дніпровського повіту переходив у суглинок і піщаник. У південних районах Мелітопольського й Бердянського повітів були поширені важкі глинисті ґрунти, які знову переходили в чорнозем на території Криму. Це зумовило певні відмінності у структурі зернових культур цих районів. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. у чорноземних районах переважали посіви ярої пшениці, а в Криму й у південних районах Мелітопольського та Бердянського повітів – озима пшениця. У Дніпровському повіті на значних посівних площах місцеве населення вирощувало переважно жито [15, с. 32].

У німецьких і менонітських колоніях другої половини XIX століття тривалий час сіяли яру пшеницю. Зауважимо, що на відміну від озимих сортів, вона мала меншу врожайність, але кращу пристосованість до складних кліматичних умов південних районів України. Однак, починаючи з 70-х років XIX ст., у колоністських господарствах поступово збільшуються посіви озимої пшениці, особливо, на відносно неродючих ґрунтах Півдня Мелітопольського повіту й частини Степового Криму. Вже наприкінці XIX століття на цих територіях під озимину відводилася основна частина всієї посівної площі [16, с. 436].

Дещо іншою була ситуація на чорноземних землях, зокрема в колоніях Пришибської волості. На початку XX століття колоністи надавали перевагу ярій пшениці, що цінувалася через відносно стабільні врожаї. Проте й тут загальна тенденція змінювалася в напрямі поступового зменшення площ ярини через збільшення посівної площі озимої пшениці [17, с. 393].

Окрім різних сортів пшениці, німецькі колоністи вирощували жито, ячмінь і кукурудзу. Однак порівняно з пшеницею, питома вага цих культур у колоністських господарствах була значно меншою, і використовувалися ці зернові переважно для внутрішніх потреб [18, арк. 2–4]. Так, наприклад, ячмінь і кукурудза, як правило, йшли на відгодівлю худоби. Недостатня популярність цих культур пояснювалася тим, що вони мали низьку ринкову вартість [19, арк. 3–6].

Для німецьких колоністів майже не важливими були технічні культури. Лише в деяких поселеннях в окремі роки частина орної землі відводилася під посіви льону [20, арк. 3].

Агротехніка землекористування в німецьких і менонітських господарствах мала певні особливості. На відміну від місцевих селян і деяких інших іноземних колоністів (зокрема болгар), вони широко використовували чистий пар (найчастіше всього ранній) поряд із толокою та різними видами парових рослин (кукурудза, картопля, баштанні) [21, арк. 7–9].

Цей агротехнічний прийом передбачав послідовне виведення на деякий час із сівозміни окремих частин орної землі (пара) для відновлення її родючості. Водночас використання парових рослин давало змогу

збільшити врожайність, а значить і прибутковість колоністського господарства, незважаючи на тимчасове зменшення його загальної посівної площі.

Парова обробка була започаткована німцями й менонітами в 40-50-х роках XIX століття й згодом набула в них значного поширення. З 80-х рр. XIX століття поряд із чорним паром, наприклад, у німців Таврійської губернії поширюється його новий різновид – дворічний зелений пар, який значно краще захищав лани від бур'яну та сприяв збільшенню врожайності. Використання парової системи передбачало послідовну сівозміну різних культур із метою досягнення їх високої врожайності та максимального прибутку господарства [22, арк. 2–5].

Загалом єдиної системи сівозміни в німців і менонітів на той час не було. Наприкінці XIX – на початку XX ст. значна кількість колоній використовувала чотирипольовий обіг приблизно за такою схемою: 1-ий рік – пар, баштанні, 2-ий рік – пшениця, 3-ий рік – ячмінь, 4-ий рік – пшениця, жито, овес. Разом із тим, у багатьох колоністських поселеннях застосовували й інші форми сівозміни, які краще враховували особливості тієї чи іншої місцевості. Наприклад, у колонії Паства використовувався восьмипольовий обіг, запроваджений тут у 1894 р. за рекомендацією місцевих земських агрономів. Він мав таку послідовність: 1-2-ий роки – толока, 3-5-ий роки – хліб, 6-ий рік – баштанні та кукурудза, 7-8-ий роки – хліб [23, с. 31].

В окремих колоніях користувалися двома різними сівозмінами одночасно, наприклад, звичайною та трипольовою (1-ий рік – толока, 2-3-ий роки – посіви різних культур) [24, арк. 6]. У колонії Францталь Гнаденфельдської волості надавали перевагу п'ятипольовому обігу: 1-ий рік – толока, 2-ий рік – хліб, 3-ий рік – кукурудза, 4-5-ий роки – хліб [25, с. 31–32].

Зростання ефективності німецьких господарств у другій половині XIX ст. значною мірою сприяло активне застосування колоністами нових, більш досконалих, сільськогосподарських машин і знарядь. Основна їх частина вдосконалювалася й виготовлялася самими колоністами [26, с. 118].

Широке впровадження машин у колоністських господарствах пояснювалося збільшенням товарного характеру їх виробництва, орієнтованого, насамперед, на ринок. Господарства німецьких колоністів були відносно великих розмірів і при цьому мали обмежену кількість робочих рук. Використання нових сільськогосподарських машин і знарядь праці давало їм можливість не тільки швидше виконувати різні польові роботи, але й значно збільшувати їх обсяг. Важливого значення при цьому набувала економія на витратах, пов'язаних із використанням робочої сили. На думку деяких фахівців того часу, саме це істотно впливало на високу прибутковість колоністських господарств і їх загальну економічну рентабельність [27, с. 309].

Виготовлені на невеликих колоністських підприємствах нові, удосконалені знаряддя праці користувалися високим попитом не тільки в колоністів, а й у місцевих селян. Отже, німцям належала провідна роль у процесі механізації сільського господарства Півдня, що розпочався з другої половини XIX століття й поступово охопив увесь південний регіон.

Німецькі колоністи, порівняно з іншими категоріями селян, були краще забезпечені сільськогосподарськими знаряддями праці. У доповіді Бердянської земської управи про стан сільського господарства в 1889 р. серед іншого зазначалося, що на території повіту на кожні 100 селянських господарств припадало, у середньому, 26,8 сільськогосподарських машин, тоді як у німців і менонітів ці показники становили 88 і 78 машин відповідно (тобто в 3-3,5 рази більше) [28, с. 40–41].

Кількість і перелік орних знарядь здебільшого залежали від розмірів самих господарств. Статистика свідчить: чим більше мало землі господарство, тим краще воно було забезпечене технічними засобами її обробки. Колоністи використовували переважно однокорпусні плуги, що потребували меншої кількості коней. Для передпосівної обробки землі застосовували букери й ребристі катки. Рільництво здійснювали залізними боронами, широко використовували травосіяння та інші агротехнічні прийоми, що вважалися на той час передовими [29, арк. 44–45].

Широке застосування вдосконалених сільськогосподарських машин і певних агротехнічних прийомів давало змогу німецьким колоністам збирати відносно високі врожаї. Разом із тим, урожайність різних культур не завжди була стабільною й коливалася в окремі роки, що є характерним для різних південних територій і сучасної України.

Водночас статистичні матеріали свідчать, що врожайність у великих приватних господарствах була достатньо високою. Середній показник урожайності різних культур у господарствах колоністів був вищим, ніж у інших категорій селян [30, арк. 1–3].

Основну частину свого врожаю колоністи продавали на внутрішніх регіональних ринках. Місцями збуту сільськогосподарської продукції були самі колонії та їх волосні центри, а також окремі поселення й міста, розташовані поблизу. Наприклад, для німців і менонітів Мелітопольського та Бердянського повітів такими центрами були такі великі поселення, як: Михайлівка, Василівка, Пришиб, Токмак, а також місто Мелітополь. Частину хліба колоністи збували безпосередньо у приморських портах, зокрема в Генічеську або Бердянську, звідки він йшов на експорт [31, арк. 10].

Більшість колоністів реалізовувала свою продукцію самостійно. Водночас значна її частина, особливо у великих приватних колоністських господарствах, централізовано скуповувалася окремими заготівельними компаніями для подальшого перепродавання [32, арк. 7]. Асортимент продукції, що продавалася німцями, не відзначався різноманітністю й залежав, насамперед, від потреб самого ринку. Основу його становили передовсім зернові культури – пшениця, жито, ячмінь, рідше – кукурудза [33, арк. 3–6].

Найбільш високу та стабільну ціну на ринку мала пшениця, зокрема у приморських містах, що робило їх особливо привабливими місцями для торгівлі. Тому, наприклад, багато менонітів Гнадельфельдської волості Бердянського повіту, незважаючи на велику відстань, намагалися везти зерно на продаж у центр

свого повіту – м. Бердянськ, де були достатньо високі ціни на хліб. Ціни ж на інші зернові культури були значно нижчими [34, с. 29].

Отже, у другій половині XIX сторіччя землеробство поступово стає провідною галуззю колоністського господарства. Це зумовлювалося кількома причинами, головна з яких – загальне збільшення товарності землеробської продукції в регіоні, насамперед, хліба. Господарства німців і менонітів значною мірою орієнтувалися на потреби товарного ринку й мали досить вузьку спеціалізацію – вирощування на продаж окремих зернових культур. Високий рівень продуктивності цих господарств визначався, передовсім, їх відносно великими розмірами, широким використанням нових, удосконалених сільськогосподарських машин, передової агротехніки та найманої праці. Ця тенденція зберігалася й на початку XX ст.

Джерела та література

1. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / [сост. К. Вернер и С. Харизоменов]. — Ч. 1. — Отд. 1. — М., 1887. — 128+131+51 с.
2. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. — М., 1891. — 391 с.
3. Белікова М. В. Напрямок розвитку та внесок менонітів в економічну інфраструктуру Південної України / М. В. Белікова // Молочни — 2004 : Меноніти і їх сусіди (1804–2004 рр.) : матеріали Міжнародної наукової конференції (Запоріжжя, 2 – 4 червня 2004 р.). — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. — С. 18–20.
4. Захарченко Т. К. Особенности основания, адаптации и развития немецких и менонитских колоний Бердянского уезда / Т. К. Захарченко // Вопросы германской истории. — Днепропетровск : ДДУ, 2003. — С. 75–84.
5. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Часть 1 и 2 / А. Скальковский. — Одесса : Типография Францова, 1853. — 522 с.
6. Екатеринославская губерния — Вып. 1 : Памятная книга и адрес-календарь на 1900 год. — Екатеринослав, 1899. — 224 с.
7. Памятная книжка Таврической губернии, изданная Таврическим статистическим комитетом / под ред. секретаря статистического комитета К. В. Ханацко. — Вып. 1. — Симферополь, 1867. — 519 с.
8. ДАДО (Державний архів Дніпропетровської області). — Ф. 654. — Оп. 1. — Спр. 6. — 169 арк.
9. ДАДО. — Ф. 654. — Оп. 1. — Спр. 6. — 169 арк.
10. Сборник по текущей статистике за 1887–1889 гг. — Симферополь : Издание Таврической губернской земской управы, 1888. — 230 с.
11. ДАЗО (Державний архів Запорізької області). — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 354. — 13 арк.
12. ДААРК (Державний архів автономної республіки Крим). — Ф. 81. — Оп. 1. — Спр. 2818. — 68 арк.
13. Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. — Вып. 1 : Сведения о крестьянских поселениях, скотоводстве, землевладении и землепользовании. — Симферополь, 1915. — 667 с.
14. Отчёт Бердянской Уездной Земской Управы по сельскому хозяйству Бердянского уезда за 1899 год. — Бердянск : Типография Едигера, 1899. — 58 с.
15. Статистический справочник Таврической губернии / [сост. Ф. И. Андриевский]. — Симферополь, 1915. — 167 с.
16. Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление XXXIII очередной сессии созыва 24–28 сентября 1903 г. — Мелитополь, 1903. — 508 с.
17. Мелитопольское Уездное Земское Собрание. Постановление XZI очередной сессии созыва 9–13 ноября 1906 г. — Мелитополь, 1907. — 588 с.
18. ДАЗО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 336. — 14 арк.
19. ДАЗО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 337. — 13 арк.
20. ДАЗО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 343. — 12 арк.
21. ДАЗО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 338. — 12 арк.
22. ДАЗО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 340. — 15 арк.
23. Отчёт Бердянской Уездной Земской Управы по сельскому хозяйству Бердянского уезда за 1899 год. — Бердянск : Типография Едигера, 1899. — 58 с.
24. ДАЗО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 342. — 12 арк.
25. Отчёт Бердянской Уездной Земской Управы по сельскому хозяйству Бердянского уезда за 1899 год. — Бердянск : Типография Едигера, 1899. — 58 с.
26. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде / [сост. К. Вернер и С. Харизоменов]. — Ч. 1. — Отд. 1. — М., 1887. — 128+131+51 с.
27. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. — М., 1891. — 391 с.
28. Олексеенко С. К. Краткий очерк сельского хозяйства и земско-агрономической деятельности в Бердянском уезде / С. К. Олексеенко. — Бердянск : Типография Едигера, 1910. — 50 с.
29. ЦДІАК України м. Києва (Центральний державний історичний архів України міста Києва). — Ф. 385. — Оп. 1. — Спр. 2259. — 115 арк.
30. ДАЗО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 394. — 9 арк.
31. ДАЗО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 353. — 14 арк.
32. ДАЗО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 399. — 8 арк.
33. ДАЗО. — Ф. 255. — Оп. 1. — Спр. 139. — 12 арк.
34. Сборник по текущей статистике за 1887–1889 гг. — Симферополь : Издание Таврической губернской земской управы, 1888. — 230 с.

Замуруйцев А. В. Развитие земледелия в немецкоязычных поселениях Юга Украины в середине XIX – в начале XX ст.

В статье анализируются проблемы развития земледелия у немцев и меннонитов южного региона современной Украины (в тогдашних Екатеринославской и Таврической губерниях) в середине XIX – начале XX века. Автор, опираясь на конкретные примеры, делает попытку определить основные черты и направления его развития и выяснить общие причины, обусловившие этот процесс. Важность выбранной тематики связана с исключительной ролью и экономическим значением земледелия в сельском хозяйстве всего Юга Украины того времени.

Ключевые слова: агротехника; зерновые культуры; технические культуры; сельскохозяйственные орудия труда; региональный рынок; товарное производство; экстенсивное развитие.

Zamuruitsev O. V. The development of agriculture in the German-speaking settlements of the South of Ukraine in the middle of the 19th – at the beginning of the 20th centuries

Some problems of the development of farming among the Germans and Mennonites of the southern region of modern Ukraine in the middle of the 19th – at the beginning of the 20th centuries are being investigated in the article. The geography of this investigation includes the area of Katerynoslav and Tavria provinces of that time. A considerable attention has been paid to general reasons which conditioned this process. An attempt to determine the main features and tendencies of its development has been made by the author using concrete examples. The importance of the chosen thematic is connected with the exceptional role and economic significance of farming in the agriculture of the whole South of Ukraine at that time.

Key words: agricultural engineering; grain crops; industrial crops; agricultural implements; regional market; commodity production; extensive development.

УДК [37+82]:94(477)–05"18/19"

С. А. Журавльов

ПЕДАГОГІЧНА, ФОЛЬКЛОРНА ТА ПИСЬМЕННИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРІЯ ІВАНОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО В УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто основні етапи життя та культурно-освітньої діяльності Григорія Івановича Грушевського, двюрідного брата визначного вченого Михайла Сергійовича Грушевського. Досліджено його здобутки у царині педагогіки, літератури та культури в Україні кінця ХІХ – першої третини ХХ століття; на основі матеріалів Центрального державного історичного архіву в м. Києві зроблено спробу реконструювати образ Г. І. Грушевського як педагога, письменника та фольклориста. Пильну увагу приділено листуванню між Михайлом і Григорієм Грушевськими, їх багаторічній дружбі та співпраці.

Ключові слова: освіта, культура, учитель, школа, рід Грушевських, дослідження, листування.

В українській історіографії наразі домінує персоналістичний підхід – вивчення біографій визначних представників вітчизняної історичної науки доби національного відродження у другій половині ХІХ – першій третини ХХ століття.

У цьому контексті не випадковим є гострий інтерес до історичних постатей того періоду, зокрема до представників роду Грушевських, які плідно працювали на теренах українського культурно-духовного відродження. Дослідження внеску видатних особистостей з роду Грушевських у розвиток культурно-освітньої та громадсько-політичної сфер українського суспільства кінця ХІХ – першої третини ХХ століття – це один із напрямів вивчення такого визначного явища в українській історіографії, яким є Михайло Сергійович Грушевський.

Сучасна українська та зарубіжна історіографія по-різному оцінює культурне й громадське життя в Україні в кінці ХІХ – першій третині ХХ століття. Взагалі, упродовж тривалого часу всі питання, що стосувалися будь-якої діяльності представників роду Грушевських, з ідеологічних міркувань або фальсифікувалися, або замовчувалися.

Життя та діяльність багатьох осіб з роду Грушевських залишаються малодослідженими. Їх імена та нечисленні факти з їх біографій знаходимо в листах чи публікаціях Михайла Сергійовича Грушевського. Серед таких особистостей, чіє життя й діяльність потребують належного наукового опрацювання, є двюрідний брат Михайла Сергійовича Грушевського – Грушевський Григорій Іванович.

Сучасна історіографічна школа грушевськознавців, яка нині багата на цікаві ідеї та неординарні наукові розвідки, перебуває на етапі формування. Зростаючий інтерес до історії роду Грушевських сприяв появі провідних дослідницьких центрів. Актуальність заявленої теми дослідження зумовлена її практичною нерозробленістю в науковій літературі. Окреслена проблема лише частково висвітлюється у студіях Сергія Білоконого [1], Ігоря Верби та Юрія Шаповала [2; 3], Ігоря Гирича [4], Миколи Кучеренка [5], Світлани Панькової [6], Руслана Пирого [7]. Значним внеском у сучасну історіографію проблеми стали дисертаційні праці О.П. Валіон [8], В. В. Тельвака [9; 10] та інших, де досліджується діяльність видатних осіб із роду Грушевських.

Російські історики М. І. Корєєв [11], А. В. Марчуков [12], А.В. Прохоренко [13] також вивчають історію роду Грушевських кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Проте тенденційність висновків окремих публікацій російських авторів зумовлена їхнім некритичним ставленням передусім до українського суспільства.

Отже, ґрунтовної праці, присвяченої Григорію Грушевському, зокрема його ролі у культурно-освітньому та громадському житті України кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, наразі не створено. Між тим різнопланові історичні джерела (у першу чергу, документи, що перебувають на зберіганні в Центральному державному історичному архіві України у м. Київ та у Центральному державному архіві вищих органів влади) дозволяють реконструювати образ Григорія Івановича як педагога, фольклориста та письменника.

Метою статті є дослідження фактів особистого життя та педагогічно-літературної діяльності Григорія Івановича Грушевського в Україні в кінці ХІХ – першій третині ХХ століття, з'ясування його здобутків як